

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

FPN

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice:

Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

Izdavači:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Jove Ilića 165, 11000 Beograd

Za izdavače:

Petar Bojanić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu)

Dragan Simić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu)

Recenzentkinje:

dr Stanislava Barać, naučna saradnica (Institut za književnost i umetnost, Beograd)

dr Brigita Miloš, viša asistentica (Sveučilište u Rijeci, Odsjek za kulturalne studije)

dr Đurđa Trajković, naučna saradnica (Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerziteta u Beogradu)

Lektura i korektura: Hristina Piskulidis

Lektura i korektura za engleski jezik: Emilia Epštajn

Dizajn i prelom: Jelena Šušnjar

Štampa:

ATC Beograd

Tiraž:

500

Godina:

2018

ISBN 978-86-6425-051-1

Objavljivanje ove knjige pomogle su fondacije:

Rekonstrukcija Ženski Fond (www.rwfund.org) i

Heinrich Böll Stiftung (www.rs.boell.org , www.boell.de)

■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG

Zbornik radova *Feministička teorija je za sve* je rezultat konferencije *Neko je rekao feminizam: feministička teorija u Srbiji danas*, koja je održana u periodu od 8. do 11. februara 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

SADRŽAJ

Predgovor	9
<i>Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević</i>	
I Polazišta	17
<i>Jelena Milinković</i>	
Feministička istraživanja i čitanja književnosti	19
<i>Ana Stolić</i>	
Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata	41
<i>Ana Kolarić</i>	
Feministička pedagogija i studije književnosti	57
II Dileme	77
<i>Katarina Lončarević</i>	
Čemu (još) feministička filozofija?	79
<i>Iva Nenić</i>	
Feminizam u kulturi	101
<i>Adriana Zaharijević</i>	
Čemu služi teorija? Misliti sa Džudit Batler	117
III Čitanja i tragovi	133
<i>Aleksandar Pavlović</i>	
Rodno čitanje srpske epike: seksualno nasilje kao znak rađanja nacije	135
<i>Milan Radovanović</i>	
Slika <i>Kosovka devojka</i> Uroša Predića i reprezentacija rodnih razlika	153
<i>Emilia Epštajn</i>	
Tragom Vede Zagorac u Muzeju afričke umetnosti	171
IV Država i tržište	201
<i>Natalija Perišić i Jelena Vidojević</i>	
Feministička dekonstrukcija i rekonstrukcija države blagostanja	203
<i>Marina Simić i Ivan Simić</i>	
Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige u deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji	221
<i>Tatjana Đurić Kuzmanović</i>	
Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji – metodološki i kontekstualni izazovi	239

V Uključene ili isključene?	261
<i>Tanja Ignjatović</i>	
Uticao (anti)feminizma na politike i prakse prema muškom nasilju protiv žena – globalna i lokalna perspektiva	263
<i>Zorica Mršević i Svetlana Janković</i>	
Uticao feminističke teorije na učešće žena u oružanim snagama Srbije	285
<i>Ana Radojević</i>	
Prostitucija kao rad i borba za radna prava prostitutki	305
<i>Dragana Pejović</i>	
Značaj rodne perspektive u pravnoj nauci	323
VI Mesta pobune i savezništava	339
<i>Zorana Antonijević</i>	
Nekoliko nevidljivih saveznika: muškarci i feminizam u Srbiji	341
<i>Jelena Vasiljević</i>	
(Nova) razmišljanja o solidarnosti: od etike zajedništva do političkog principa zajednice	361
<i>Melanija Lojpur</i>	
Uloga emocija u politikama identiteta	377
VII Izvan jezika?	395
<i>Margareta Bašaragin</i>	
Jezik kao političko sredstvo ne_diskriminatorne prakse: jedno shvatanje roda u nemačkom jeziku profesx lan hornštajn	397
<i>Smiljana Milinkov i Maja Sedlarević</i>	
Upotreba maternjeg i rodno osetljivog jezika u profesijama	417
VIII Sada i ovde	437
<i>Lada Stevanović</i>	
Svoja i slobodna: emancipatorski modeli kod Diznija (Zaleđeno kraljevstvo i Grdana)	439
<i>Jelena Stefanović i Saša Glamočak</i>	
(Ne)stereotipni likovi u nagrađenim romanima za decu	459
<i>Biljana Kosmogina</i>	
Kako se živi feminizam: ženske prakse na području Balkana	479
Indeks pojmova	497

Jelena Milinković

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST

Feministička istraživanja i čitanje književnosti¹

Apstrakt: Razmišljanje o odnosu feminizma i književnosti polazi od nekoliko pitanja. Kako feminizam menja tokove i razumevanje književne istorije? Kako feminizam utiče na tumačenje književnosti i da li proširuje njegovu metodologiju? Da li su istorijski procesi vezani za takozvano žensko pitanje, to jest osvajanje slobodâ, povezani sa načinom na koji se u književnim delima obrađuju teme, motivi, likovi? Kako se uz pomoć feminističkih saznanja tumače književni žanrovi? Da li feminizam tekstove žena (raz) otkriva kao palimpsestične tekstove? Feministički pokret u Srbiji/Jugoslaviji tokom prve polovine XX veka oblikovao se u nekoliko paralelnih sfera. Kao značajna oblast ispoljavanja, formulacije i prezentacije feminističkih ideja, te kao važan prostor borbe za prava žena, izdvojila se upravo književna praksa, bilo da je reč o pisanju književnih tekstova o razvoju feminističke kritike ili pak o uređivanju i delovanju feminističke periodike. Podstaknuta ovom premreženošću, savremena istraživanja literature, bazirana na feminističkim idejama, menjaju i proširuju doskorašnja saznanja o ženskoj književnoj istoriji, a time i o istoriji srpske književnosti u celini i osvećuju procese (de)kanonizacije i (de)valorizacije, (re)aktuelizacije i marginalizacije poetika i dela. U ovom radu ukazuje se na moguće načine na koje feministička čitanja menjaju čitanje književnosti. Ističe se ukrštaj feminizma, ginokritičkih čitanja, studija periodike i digitalne humanistike, i to na primerima pisanja istorije književnosti, žanrovskih tumačenja, kao i tematske analize i analize likova. Cilj rada nije da popiše sva feministička dostignuća savremene nauke o književnosti u Srbiji, već da na nekoliko primera pokaže domete ove vrste istraživanja danas, kao i njene doprinose u revidiranju književnog polja.

Ključne reči: feminizam, književnost, ginokritika, studije periodike, istorija književnosti

1 Rad je nastao u okviru projekta *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca*, br. 178024, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Feministička istoričarka, autorka kapitalne studije o evropskim feminizmima, Karen Ofen (Karen Offen) definisala je feminizam kao „opsežan kritički odgovor na namerno i sistematsko podređivanje žena kao grupe od strane muškaraca kao grupe u okviru datog kulturnog okruženja“, te je naglasila da „feminizam objedinjava i sistem ideja i sistem pokreta za društvene i političke promene koji je zasnovan na neprihvatanju privilegija muškaraca i podređenosti žene u datom društvu“ (Ofen 2015, 42). U predgovoru svojoj knjizi *Evropski feminizmi* ona napominje da ovom svojom studijom smešta rod (*gender*), to jest odnose između muškaraca i žena, u centar evropske politike jer je „rod u osnovi ljudske misli i politike“ (ibid., 9). Važan uvid Karen Ofen, koji se tiče i odnosa feminizma i književnosti, jeste da se istorija feminističkih izazova u Evropi može sagledati kao integralni, razvojni deo onoga što Habermas (Jürgen Habermas) naziva javnom sferom – dakle preko znanja koja nam daje istorija štampe, knjiga i drugih medija. Zbog toga su feminizam i njegova istorija deo istorije gotovo svih sfera (religije, ekonomije, plaćenog rada i radničkog pokreta, evropske politike). Feministička misao, kako tvrdi Karen Ofen, ne stoji izvan ili na periferiji zapadne tradicije, već je njen integralni deo i tema koja se ponavlja u evropskoj misli i politici, i zbog toga je deo političke istorije Evrope (ibid., 25).

Sledeći ove premise, možemo da definišemo logičan zaključak: ukoliko je, kao što i jeste, feminizam deo javne sfere, onda je i deo književne sfere (stvaralaštva, kao i književne kritike, teorije i istorije književnosti). Značajan segment književne sfere čini žensko stvaralaštvo, a važan deo književnih proučavanja jesu feministička nastojanja da se žensko stvaralaštvo (ponekad iznova) otkrije i protumači.

Jedna od standardnih reakcija na govor o ženskoj književnosti jesu komentari o muškoj književnosti, to jest komentar da ukoliko postoji ženska književnost onda mora postojati i muška književnost, odnosno argument da književnost može biti samo jedna i da je ne treba diferencirati prema polu/rodu autorske instance. Ovakve zamerke bi imale smisla samo ukoliko bismo prenebregli činjenicu da je književnost, pa i kultura u celini, dominantno muška/maskulina, to jest da je ženski glas uvek glas druge/drugog, redundantnog, podređenog, bilo u oblasti književne bilo metaknjiževne prakse. Zbog toga nije potrebno označavati „mušku“ književnost jer je to dominantni/univerzalni podrazumevajući diskurs: dovoljno je da pogledamo istorije književnosti i kurikulume na svim obrazovnim nivoima pa da se u to uverimo.

Takođe, značajno je istaći da nije svaka ženska književnost ujedno i feministička, niti je svaki pristup u tumačenju koji kao temu ima književnost koju pišu žene feministički

pristup. Ovde može da bude korisna distinkcija koju pravi Toril Moi koja razdvaja biološki, politički i kulturalni termin, odnosno „žensko“ (*female*), „feminističko“ (*feminist*) i „feminino“/„ženstveno“ (*feminine*). (Moi 1989, 117–124). Žensko se odnosi na pisanje žena uopšte, ali ovaj pridev ne determiniše samo pisanje. Odnosno, ovaj atribut govori o polnoj određenosti teksta autorskom instancom, ali ne govori ništa o samom pisanju. Prema tome, žensko pisanje ne mora biti i feminističko. Feminističko pisanje je politički diskurs, otvoreno antipatrijarhalno i antiseksističko pisanje, koje se suprotstavlja patrijarhalnim politikama moći koje se predstavljaju kao „neutralne“ ili „objektivne“ (ibid., 119). Toril Moi time ukazuje i na dijalektiku između opšteg ženskog iskustva i feminističke teorije: istovetnost iskustva ne obezbeđuje političku osvešćenost, ali žensko iskustvo je potrebno feminističkim čitanjima. Pod femininom (ženstvenom) pozicijom Toril Moi podrazumeva kulturalnu kategoriju, odnosno socijalni konstrukt: ovaj atribut označava društveno uslovljeno, odnosno uobičajeno, očekivano žensko ponašanje/pisanje/delovanje, a ovo delovanje je upravo zbog svoje ženskosti sekundarno/marginalizovano/potisnuto od dominantnog diskursa. Međutim, čim se upotrebe pojmovi koji u svojim sintagmatskim spojevima sadrže atribut „ženski“, izloženi smo ponovnoj „naturalizaciji roda“, to jest nalazimo se u situaciji u kojoj od roda očekujemo da objasni ili premalo ili previše (Bransdon 2006, 171), odnosno u tom slučaju kategorije ženskosti i ženstvenosti/femininiteta postaju podrazumevajuće kategorije. Sa druge strane, kako upozorava Toril Moi (Moi 1989, 124), upotrebom ovih termina iznova zapadamo u opozicije binarnog mišljenja (muško/žensko, feminino/maskulino) koje filozofija od poststrukturalizma naovamo nastoji da prevaziđe. Ipak, uz sav oprez koji iz ovakvih imenovanja proističe, koristiću termin ženska književnost kao najopštiju kategoriju za označavanje svih praksi pisanja kojima su autorke pribegavale. Istraživanja koja ću u ovom radu predstaviti, kao i književni tekstovi koje ću pominjati, baziraju se u većoj ili manjoj meri na feminističkim postulatima i intencijama. Drugim rečima, fokusiraću se na one hermeneutičke okvire koji u svojoj osnovi imaju svest o sekundarnosti ženskih narativa. Dakle, ukoliko uvažimo navedenu terminološku distinkciju, oslanjaću se na feministička i, delom, na feminina (meta)književna pisanja.

Feminizam i književnost u Srbiji u praksi

Kada je reč o književnosti i feminizmu u Srbiji, veze između književnog i feminističkog javnog ispoljavanja sežu do polovine XIX veka i do „prve srpske feministkinje“ Drage

Dejanović (1840–1871). Draga Dejanović je bila političarka, aktivistkinja i pesnikinja. Kada je o njenom književnom stvaralaštvu reč, ostavila je značajan doprinos u žanru feminističkog eseja, te se smatra njegovom začetnicom u srpskoj književnosti (cf. Koh 2015). Uz to, njena poezija predstavlja zavidan doprinos erotskoj poeziji srpskog romantizma (cf. Svirčev 2014a; Svirčev 2018a). U radu Drage Dejanović, na počecima srpskog feminizma, koji su ujedno i počeci moderne srpske ženske književnosti, očituju se veze koje će se tokom narednog perioda učvrstiti. Reč je o relacijama na liniji feministkinja/feminizam i književnost. Za ovu vezu, odnosno za njeno ispoljavanje, presudna je uloga časopisâ kao centralnog medija XIX i prve polovine XX veka. Zbog toga prethodno navedeni odnos treba dopuniti i trećim članom: periodikom. Ova trijada feministkinje–književnost–časopisi, koja se ocrtava već na primeru ranog (proto) feminističkog delovanja Drage Dejanović, biće prisutna u raznim segmentima javne sfere i u narednim epohama.² Počeci feminističkih ideja u Srbiji pokazuju još jednu karakteristiku koja će biti obeležje feminističkog ispoljavanja i u XX veku. Reč je o vezi sa društvenim aktivizmom, odnosno počeci feminističkog delovanja pokazuju njegovu političku bazu. Prve feminističke ideje pojavile su se i razvijale upravo pod okriljem političkog pokreta (Ujedinjene omladine srpske), čija je pripadnica bila Draga Dejanović. Ideje o ženskoj emancipaciji koje su dominirale u njenoj misli, prezentovane su na stranicama štampe koju je Omladina izdavala. U časopisima *Matica* i *Mlada Srbadija* Draga Dejanović je objavila eseje koji su prethodno bili saopšteni kao politički govori: „Dve, tri reči Srpkinjama“, „Emancipacija Srpkinja“ i „Srpskim majkama“.³

Povezanost feminizma, književnosti i časopisa, najintenzivnija je tokom međuratnog perioda (1918–1941). Zgusnutost feminističke, aktivističke i književne delatnosti u ovom periodu rezultat je više okolnosti. Najvažnija jeste ta da se može govoriti o postojanju organizovanog feminističkog pokreta u Srbiji u to vreme, koji ima i svoje organizacije kao što su Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, Društvo za prosvetljenje žena i zaštitu njenih prava i sl. (Božinović 1996; Stefanović 2000). Između ostalog, feministkinje tada nastoje da kroz postojeće političke formacije i stranke deluju i na zakonsku državnu regulativu, posebno kada je reč o ženskom pravu glasa, ali se zalažu i za niz izmena koje se tiču građanskog i radnog prava, kao i socijalno-zdravstvene zaštite.

2 Ove veze će biti posebno vidljive u dve feminističke kontrajavnosti, međuratnoj 1920–1941. i onoj s kraja XX veka, odnosno u periodu 1993–2000.

3 „Dve, tri reči našim Srpkinjama“ štampano je u četiri dela 1869. godine, „Emancipacija Srpkinja“ kao trodelni tekst 1870. godine u časopisu *Matica*, „Srpskim majkama“, poslednje javno predavanje, objavljeno je u *Mladoj Srbadiji* u dva dela 1871. godine.

Tada se, što je posebno značajno, razvija feministička periodika koja je najintenzivnije polje ispoljavanja i artikulacije feminističkog pokreta, a danas predstavlja najvažniji izvor za proučavanje ovog perioda „iz ženskog/feminističkog ugla“. Reč je o časopisima: *Ženski pokret* (1920–1938), *Jednakost* (1920), *Žena i svet* (1925–1941), *Ženski svet* (1930–1934), *Jugoslovenska žena* (1931–1934), *Žena danas* (1936–1940). Većina književnica ovog perioda bile su i feministkinje i aktivistkinje: članice domaćih i stranih feminističkih organizacija, koje su učestvovala na svetskim feminističkim konferencijama i aktivno gradile (evropsku) saradničku feminističku mrežu. Efekti i posledice ovakvog intelektualnog okruženja očiti su u delima ženske književnosti dvadesetih i tridesetih godina XX veka, gde se implementiraju, u većoj ili manjoj meri, feminističke ideje koje su vidljive ili eksplicitno ili posredno (preko odabira teme, prirode glavne junakinje i sistema likova uopšte). Tada nastaju i reprezentativni feministički romani čiji je najbolji primer *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević, a iz niza književnih dela – bilo da je reč o poeziji, bilo o prozi – mogu se iščitati i rekonstruisati različiti feministički koncepti ili ideologeme. Najznačajniji idejni centri oko kojih se okupljaju književnice, a koji su prethodno izloženi u neknjiževnom diskursu, jesu koncept/ideologema „nove žene“ (Kolontaj 1922; Paterson 2008; Barać 2013; Barać 2015, 97–109, 289–320) i ideja „slobodne ljubavi“ (Hlapec Đorđević 1930; Kolontaj 1934).

Ukoliko čitamo kanonske istorije srpske književnosti, ništa o ženskoj književnosti ili feminizmu nećemo saznati, jer se tu svesno prećutkuje i aktivno briše i potiskuje ovaj segment kulture i nasleđa. Ukoliko se pak u ovim studijama⁴ analizira žensko stvaralaštvo, feminizam se ne pominje, a kao po pravilu se biraju one književnice čija su dela prijemčiva za nefeministička čitanja, odnosno autorke čije su poetike bliske kanonskom/centralnom toku srpske književnosti. U svakom slučaju, istorije srpske književnosti daju iskrivljenu sliku naše prošlosti u kojoj se velika borba za slobodu, što feminizam suštinski jeste, isključuje iz opšte istorije ovog prostora. Međutim, da se opet poslužim rečima Karen Ofen, kada se prošlost, pa i književnost, sagleda iz feminističke perspektive i sa celom novom arhivom ponovo otkrivenog znanja, sve izgleda drugačije. Govoreći o feminističkom pogledu na istoriju Karen Ofen piše:

„Više ne vidimo dug linearni sled dinastija, ratova, osva janja, revolucija ili velikih stremljenja, kao što su uspon buržoazije, kapitalizma ili nacionalnih

⁴ Najreprezentativnije studije regulatori kanona bile bi istorije književnosti među kojima zbog najizraženijeg uticaja treba izdvojiti sledeće: Jovan Deretić - *Istorija srpske književnosti* (prvo izdanje 1983. godine), kao i Jovan Deretić - *Srpski roman 1800–1950* (prvo izdanje 1981).

država. Više ne vidimo savršeno jasnu istoriju velikih ideja velikih mislilaca zapadne filozofije. Ono što vidimo je mnogo intrigantnije – dugi neregularni, ali i značajni skup polemika, rasprava, frakcija u sukobima, napredovanja, nazadovanja, poraza i povremenih pobeda, i to ne samo onih konvencionalnih. Odnosi između muškaraca i žena, odnosno između polova, nisu samo uveličavajuće staklo za ponovno iščitavanje prošlosti, oni se nalaze u olujnom središtu polemike“ (Ofen 2015, 25).

Shodno tome, kada istoriju književnosti sagledamo sa feminističkih pozicija, otvaraju se potpuno drugačije perspektive i proizvode se nova znanja. Treba reći da pored toga što je interdisciplinaran/multidisciplinaran i što je obeležen metodološko-teorijskim pluralizmom, feministički pristup književnosti je često nužno vrlo kreativan, jer podrazumeva istraživanje na više nivoa: od potrage za novim autorkama i „pisanja“ njihovih privatnih i radnih biografija, preko (re)konstrukcije književnog života i konteksta, te različitih analiza diskursa, sve do žanrovskih i poetičkih utemeljenja i hermeneutičkih analiza tekstova.

Ginokritika – „kritika“ bez koje se ne može

Za proučavanje ženske književnosti u Srbiji izuzetno je važna ginokritika kao idejni koncept. Od posebnog značaja je nastojanje, koje proističe iz pretpostavki ove teorije, da se daju afirmativna tumačenja ženske književnosti, te da se uspostavi ženska tradicija i potkultura žena. Na ovim prostorima, ginokritička teorija je najobuhvatnije predstavljena u pionirskoj studiji Biljane Dojčinović *Ginokritika* iz 1993. godine (Dojčinović 1993). Drugi važan datum za predstavljanje ovog idejnog sistema jeste 1996. godina kada je objavljen temat „Američka feministička kritika (I deo) – Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“ u petom broju časopisa *Ženske studije*, sastavljen od tekstova najznačajnijih ginokritičarki Elen Mers (Ellen Moers), Ilejn Šouvolter (Elaine Showalter), Suzan Gubar (Susan Gubar) i Sandre Gilbert (Sandra Gilbert).⁵ Ovaj temat je svoj nastavak imao 2002. godine u prvom broju časopisa *Genero* i tada je njegova tema bila preispiti-

5 Temat je priredila Biljana Dojčinović koja je napisala uvodni tekst „Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“, a pored toga objavljeni su tekstovi Ilejn Šouvolter „Ženska tradicija“, Sandre M. Gilbert i Suzan Gubar „Zaraza u rečenici: žena pisac i strepnja od autorstva“, Elen Mers „Ženske književne tradicije i individualni talenat“.

vanje književnog kanona.⁶ Ginokritičarke su smatrale da je neophodno afirmativno čitati ženske tekstove kako bi se otkrile veze između tekstualnosti i seksualnosti, književnih vrsta i roda, uticaj psihoseksualnih identiteta na tekstualne prakse, kao i uticaj preovlađujućih kulturnih modela (Bužinjska 2009, 441–450).

Važna tema kojom se ginokritika posredno bavi jeste upravo i istorizacija ženske književnosti, odnosno dijahronijsko sagledavanje ženskih spisateljskih praksi u cilju rekonstrukcije ženske književne tradicije. Iako nikada nisu definisale pojam tradicije, ginokritičarke su se u velikoj meri njome bavile, te je ovaj termin postao jedan od ključnih i stožernih pojmova ginokritike (Dojčinović 1993, 55). Pod tradicijom ginokritičarke podrazumevaju „književno nasleđe, književnu istoriju žena pisaca koja je ... uglavnom nepoznata, nedovoljno i neadekvatno obrađena“ (ibid., 55).⁷ Pored osvetljavanja zaboravljenih pojava književne prošlosti, ginokritika je (do/po)kazala kako se žanrovi, teme i motivi mogu tumačiti iz drugačije perspektive u odnosu na onu koju nameće uobičajena perspektiva muških tumača književnosti. Ginokritička saznanja su omogućila istraživačicama književnosti da ocrtaju *sopstvenu sobu* u koju će smestiti tekstove koje će tumačiti mnogo primerenijim modelima i alatima, pa je tako ovaj pristup u velikoj meri uticao na senzibilisanje čitateljki i istraživačica.

U tekstu prevedenom za časopis *Ženske studije* Ilejn Šouvolter tvrdi da je rasprava o ženama piscima netačna, fragmentarna i pristrasna, a da istorija ženske književnosti pati od redukcionizma. Redukcionizam i proces kondenzovanja istorije ženske književnosti, prema ovoj autorki, sveo je „ogromnu plejadu raznolikih romansijerki u Engleskoj na majušnu traku ‘velikih,’ i uzimao ih za polazište svih teorija“ (Šouvolter 1996). Ona smatra da su se proučavanja istorije engleske književnosti svela na istraživanje dela Dže-

6 Ovaj temat sa naslovom *Američka feministička kritika: Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona* priredila je, takođe, Biljana Dojčinović. Ovde su objavljeni tekstovi Biljane Dojčinović Nešić „Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona“, Džudit Feterli „O političkoj prirodi književnosti“, Anete Kolodni „Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova“, Majre Dželen „Arhimed i paradoks feminističke kritike“, Lilijan Robinson „Izdaj naš tekst: feministički izazovi književnom kanonu“ i Rejčel Blau DuPlezi „Etrurkama“.

7 Tradicija nije isključivo pasivna, već je učešće tradicije u ženskom stvaralaštvu aktivno, što se posebno očituje u činjenici da je svaka nova generacija književnica morala da se posveti ponovnom otkrivanju svojih prethodnica (Dojčinović 1993, 56). Ovo je posebno značajan uvid koji se tiče srpske književnosti. Međuratne srpske književnice, na primer, imale su ispred sebe dve generacije spisateljica, generaciju realistikinja o kojima su malo znale i generaciju autorki rane moderne s početka XX veka. Esejistkinje međuratnog doba poput Julke Hlapec Đorđević i Ksenije Atanasijević, kao i feministička štampa tog vremena, nastojale su da rekonstruišu žensku književnu istoriju, kao i da predstave „slavne“ prethodnice. Međutim, već je u tom vremenu vidljiva neumitnost zaborava, pa tako, na primer, međuratne feministkinje nisu znale za postojanje Drage Gavrilović, koja je napisala prvi feministički roman i objavljivala ga u periodici krajem XIX veka.

jn Ostin (Jane Austen), sestara Bronte (Brontë) i Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), i da je time zanemaren čitav niz književnica. Zbog izostavljanja manje poznatih i manje značajnih autorki, istorija ženske književnosti naizgled nema kontinuitet, povodom čega Ilejn Šouvolter zaključuje:

„Izgubivši iz vida manje značajne spisateljke kao karike u lancu koji povezuje generacije, nismo bili u stanju da jasno sagledamo kontinuitet u ženskoj književnosti, niti da dođemo do pouzdanih informacija o mogućim vezama između života spisateljki i promena u pravnom, ekonomskom i društvenom statusu žena“ (ibid.).

Proučavanja srpske ženske književnosti takođe karakteriše „zanemarivanje koje se pretvara u iskrivljenu sliku i pogrešno iščitavanje nekolicine priznatih autorki i isključivanja svih ostalih“ (Robinson 2002, 94). Često su se čak i feministička istraživanja ženske književnosti svodila na svega nekoliko autorki koje su ili već kanonizovane (poput Isidore Sekulić ili Desanke Maksimović), ili se smatraju „vrhovima“ ženskog stvaralaštva (kakve su Milica Stojadinović Srpkinja, zatim Jelena Dimitrijević u domenu proze i Danica Marković kada je poezija u pitanju). Niz drugih autorki, pa i čitave generacije spisateljica, poput realistikinja, bile su, do skoro, izvan domašaja istraživanja srpske nauke o književnosti. Zahvaljujući sistematičnijim proučavanjima ženske književnosti u poslednjih nekoliko godina, kao i uključivanju u digitalnu infrastrukturu (digitalizacija časopisa, baze podataka i sl.), sve više do nedavno neobrađivanih, pa čak i potpuno nepoznatih autorki postaje predmet naučnih interesovanja.

Ovde treba napomenuti da većoj obuhvatnosti istraživanja u velikoj meri doprinosi formiranje baza podataka, kao i procesi digitalizacije, odnosno povezivanje (ginokritičkih) istraživanja ženske književnosti sa digitalnom humanistikom. Ove digitalne infrastrukture, poput baze podataka *Knjiženstvo* (Knjiženstvo 2011), pokazuju kako se prikupljena znanja mogu organizovati u dehijerarhizovanu strukturu, odnosno, da je, s obzirom na stalna otkrića u ženskoj književnosti, otvorena platforma kakva je baza podataka koja se konstantno može dopunjavati novootkrivenim informacijama, važna forma (Milinković 2013b). I uopšte, kada je reč o digitalizaciji, njena važna posledica „bilo bi drugačije shvatanje istorije (književne) periodike i istorije književnosti, kao i kulturne istorije u načelu“ (Dojčinović i Kolarić 2017, 204–205), a pristup koji digitalna humanistika obezbeđuje ne predstavlja „puku modifikaciju ili korigovanje postojeće

istorije“, već je reč o „promišljanju postojećih postulata u pisanju istorije (književnosti) i njihovom preoblikovanju“ (ibid., 200).

Studije periodike i ženska književnost

Pored ginokritike koja je dala veliki doprinos tumačenjima ženske književnosti u Srbiji, izuzetno su važne i studije periodike. Ukrštanjem studija periodike i feminističke teorije književnosti na novim teorijsko-metodološkim temeljima došlo se do neprocenjivih otkrića, uvida i saznanja. Studije periodike u ovom kontekstu usmerene su ka istraživanju feminističkih časopisa i ka istraživanju ženskog autorstva u časopisima uopšte. Neka od najznačajnijih istraživanja na ovom polju sprovedena su u okviru dva naučna projekta: *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine* na Filološkom fakultetu u Beogradu⁸ i *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca* na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu.⁹

Kako se ispostavlja, specifičnosti periodike kao medija, pre svega njena načelna demokracičnost i obuhvatnost, posebno su značajne za žensko autorstvo. Zbog toga su savremena proučavanja ženske književnosti neodvojiva od istraživanja periodičke građe, i to iz više razloga: 1) periodika je neistražena „riznica“, „rudnik“ ženske književnosti, gde je moguće pronaći niz autorki i tekstova koji nisu sačuvani na drugim mestima; 2) u periodici se vide principi delovanja ženske književnosti u širem književnom kontekstu, kao i odnosi koje su književnice imale sa urednicima, kritičarima, izdavačima; 3) periodika, a posebno časopisi šireg opsega, to jest oni koji pored književnosti štampaju i tekstove koji se bave pitanjima politike, ekonomije, prava, filozofije, psihologije, sociologije i sl., veoma su dobri pokazatelji opštih društvenih kretanja. Kako navodi Ana Kolarić, oslanjajući se na tekstove Barbare Grin (Barbara Green), tri teorijska područja istraživanja koja su se izdvojila kao rezultat rada na feminističkoj periodičkoj štampi jesu: 1) analiza načina na koji je funkcionisala feministička javna sfera, 2) veza između feminizma i drugih književnih i kulturnih pokreta, i 3) proučavanje ženskog iskustva (modernosti) (Kolarić 2017, 35). Zbog toga što časopisi najčešće predstavljaju jedan od načina interpretacije

⁸ Monografija Ane Kolarić *Rod, modernost i emancipacija* (Kolarić 2017), moja odbranjena teza *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)* (Milinković 2016), kao i niz radova posvećenih periodici i ženskom autorstvu u časopisu *Knjiženstvo* (od prvog broja iz 2011. godine do danas) rezultati su rada na ovom projektu.

⁹ Najznačajniji rezultat ovog projekta vezan za ovu temu predstavlja monografija *Feministička (kontra) javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici (1920–1941)* Stanislave Barać (2015). Uz to treba dodati niz individualnih istraživačkih poduhvata povezanih sa ovim projektom.

sveta, odnosno zato što su časopisi ujedno i ogledalo društva u kome deluju i sredstvo kreiranja javnog mnjenja i sveukupne društvene atmosfere, odnos između društva i časopisa je dijalektičan i dvosmeran, a ne monološki i jednosmeran odnos uticaja. Zbog toga istraživanje ženske književnosti u periodičkom kontekstu proširuje analizu sa teksta na kontekst, odnosno ženska književnost se analizira i kao deo javnosti/javne sfere, tj. kao deo širih društvenih struktura.

Feministička periodika¹⁰ prve polovine XX veka pokazala se kao veoma važan izvor, ne samo za proučavanje ženskog pokreta, već i ženske književnosti i kulture. Takođe, saznanja koja se odatle crpe proširuju se i na proučavanja periodike koja nije isključivo feministička, ali je naklonjena ženskom autorstvu, na takozvanu feminofilnu periodiku. Ovakve uredničke prakse (ili povremeni gestovi) mogu se mapirati od kraja XIX veka pa kroz međuratnu epohu.¹¹ Pod feminofilnim uredničkim politikama podrazumevaju se uredničke prakse koje posvećuju pažnju „ženskom pitanju“ i koje objavljuju žensku književnost.¹² Ova „čitanja“ pokazuju kako su feministkinje delovale u prostoru koji nije bio isključivo feministički, to jest kako su se oglašavale na kanonskim mestima (jer je reč o glavnim časopisima epoha, o takozvanim regulatorima književnog života), da bi već nekoliko decenija kasnije bile istisnute iz svakog kanonskog prostora.

Dobar egzemplar koji potvrđuje navedeno je sistematično istraživanje i fokusirana analiza međuratne feminističke periodike u studiji Stanislave Barać *Feministička (kontra) javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*, zahvaljujući kojoj se došlo do saznanja koja su bez feminističkih hermeneutičkih i heurističkih metoda nemoguća. Ovim istraživanjem je dopunjena žanrovska slika ženskog stvaralaštva kroz definiciju, konstituisanje, deskripciju i analizu žanra „ženskog portreta“. Ženski portret je izrastao iz časopisa, to jest on je „karakterističan žanr periodičke štampe“ i „proizlazi iz posebnog društvenoistorijskog, medijskog i diskurzivnog konteksta“ (Barać 2015, 11). Analizom časopisne građe Stanislava Barać je takođe dopunila i sistem likova srpske međuratne književnosti već pomenutom ideologemom „nove žene“ koja se izdvaja kao centralni (književni) narativ međuratne epohe kada je o ženskoj književnosti reč. I kao što je „ženski portret“ časopisni žanr, tako je i ideologema „nove žene“ u srpskoj/

10 Ove prevashodno mislim na već pomenute časopise *Ženski pokret*, *Žena danas*, *Žena i svet*, *Jugoslovenska žena*, *Ženski svet*, *Jednakost*, kao i na protofeministički časopis *Žena*.

11 Reč je o časopisima *Javor* (1862–1863; 1874–1893), mostarska *Zora* (1896–1901), *Književni jug* (1918–1919), *Srpski književni glasnik* (1901–1914), *Misao* (1919–1937), *Život i rad* (1928–1941).

12 Do sada su u ovom pravcu sprovedena sistematična istraživanja časopisa *Javor*, *Zora*, prve serije *Srpskog književnog glasnika*, i posebno časopisa *Misao* (cf. Milinković 2014; Milinković 2016).

jugoslovenskoj javnosti oblikovana na stranicama štampe, a zatim se odatle „prelila“ i u književni diskurs. Primeri ova dva žanrovsko-tematska koncepta pokazuju da je tek nakon analize periodike moguće kontekstualizovati i niz literarnih praksi tog vremena, odnosno da se tek svojevrsnom integralnom analizom feminističke javne sfere otključavaju i književna značenja (međuratnog) ženskog stvaralaštva.

Istorija književnosti *ženskom rukom*

Kada je o feminističkim čitanjima književnosti u Srbiji reč, ona su u poslednjih desetak godina intenzivnija, usmerenija i sistematičnija nego što je to ranije bio slučaj. Posebno je osvešćen period prve polovine XX veka, dok je međuratni period prepoznat kao vreme intenzivnije modernizacije i svojevrsne erupcije ženskog stvaralaštva. Pored književnosti prvih decenija XX veka, od zaborava je u velikoj meri otrgnuta i „generacija realistikinja“ (Tomić 2014).

Međutim, prve i (za sada jedine) istorije srpske ženske književnosti došle su „sa strane“, odnosno nisu napisane na srpskom jeziku. Prva ovakva studija jeste knjiga *Voices in the Shadows*. Silija Hoksvort (Celia Hawkesworth), autorka ove knjige, napisala je istoriju srpske ženske književnosti u Srbiji i Bosni i Hercegovini od njenih početaka do savremenog doba, obuhvatajući pritom i usmeno stvaralaštvo. Knjiga je nastala na engleskom jeziku i objavljena na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti 2000. godine. Ova studija, tek prošle (2017) godine prevedena na srpski jezik i objavljena u izdavačkoj kući Službeni glasnik,¹³ prevashodno je značajna kao pionirski poduhvat u pisanju istorije ženske književnosti.

Kada je reč o drugoj studiji, govorimo o knjizi poljske slavistkinje Magdalene Koh (Magdalena Koch), *...kad sazremo kao kultura... Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka (kanon – rod – žanr)*, čiji je fokus na međuratnom periodu. Ova studija ima izuzetan značaj za proučavanje stvaralaštva ključnih autorki međuratnog perioda Jelene Dimitrijević, Milice Janković, Isidore Sekulić i Danice Marković. Analiza tekstova navedenih autorki postavljena je problemski kroz kategorije kanon/rod/žanr.

13 U feminističkim proučavanjima u Srbiji knjiga Silije Hoksvort već je pronašla svoje mesto. Pitanje je u kojoj meri će njeno prevođenje skoro 20 godina nakon što je napisana uticati na njenu recepciju i na recepciju i percepciju ženskog stvaralaštva. Nažalost, nije reč o prerađenom i dopunjenom izdanju koje bi uvažilo rezultate istraživanja od kraja devedesetih godina, kada je knjiga pisana, pa do danas.

Problemska analiza čini centralni deo knjige Magdalene Koh, a pored toga u uvodnim delovima svoje knjige autorka je dala i dijahronijski nacrt srpske književnosti, na koji se odabrane autorke nadovezuju, čime je ocrtala neke od osnovnih linija ženske istorije književnosti. Zbog toga ovu studiju, iako ima fokus na stvaralaštvu četiri književnice i problemski pristup, možemo tumačiti i kao doprinos istoriji književnosti.

Povodom kanona i književne istorije, Magdalena Koh konstatuje isto ono što zaključuje i Karen Ofen povodom opšte političke istorije - glavni književni arbitri u istoriji srpske književnosti su muškarci, te je njihova perspektiva izrazito redukcionistička i sklona kondenzovanju (Koh 2012, 92–97, 119–123). Istorija ženske književnosti praktično u ovim konceptima ne postoji, već se s vremena na vreme pojavi po koja autorka koja je dostojna da bude tumačena zajedno sa autorima (i koja nikako nije feministkinja). Magdalena Koh je pokazala na koji način se, ukoliko uključimo feminističku perspektivu, menjaju sve ostale perspektive. Ona je tumačila dela o kojima do tada nije pisano, ocrtala je opuse književnica koji su u najvećoj meri bili nepoznati srpskoj književnoj historiografiji. Pored toga, autorka je pokazala da ono što je u tekstovima muških tumača predstavljano kao sentimentalno i žensko iskustvo sa negativnim predznakom, u konceptu ideja kanon/rod/žanr postaju suštinska obeležja ženske književnosti, te kako sentimentalno ili žensko postaju oblikotvorne kategorije. Zahvaljući izboru intimističkih žanrova, ali i tema iz oblasti privatnosti, spisateljice su, kako zaključuje Magdalena Koh, počele da „govore o problemima svog pola, predstavši da budu objekti i postavši subjekti književnog diskursa“ (ibid., 143).

Novi stari žanrovi

Pored koncepcija novih žanrova, kakav je pomenuti žanr „ženskog portreta“, jedan od rezultata feminističkog pristupa i ginokritičkih metoda u proučavanju ženske književnosti jeste da su određeni već postojeći/stari žanrovi dobili potpuno novu obradu. Pomenuću ovde tri žanrovska korpusa: 1) ispovedni žanrovi (dnevници, pisma, epistolarni tekstovi), 2) žanr obrazovnog romana i 3) ljubavni roman.

Kada je o ispovednim žanrovima reč, njih je pažljivo i detaljno analizirala upravo Magdalena Koh u pomenutoj knjizi. Njihovo tumačenje u kontekstu performativnih činova roda pokazalo je u kojoj meri su ovakvi tekstovi feministički osvešćeni oblici pisanja. Oni su sa jedne strane predstavljali svojevrsni „genološki pakt“ sa čitaocima i kritikom.

Genološki pakt podrazumeva da su autorke birale tradicionalne književne žanrove koji su bili snažno utemeljeni u evropskoj tradiciji i koji su najviše odgovarali upravo stereotipnom shvatanju književne tradicije koju žene pišu. Odabirom pisama, epistolarnog romana, intimnog dnevnika, epistolarnog putopisa, autobiografski i ispovedno zasnovanih tekstova autorke su obezbedile prepoznavanje od strane čitalaca i kritike, jer su pisale u očekivanim registrima. Sa druge strane, upravo su se ove forme, „na rubu ličnog dokumenta i književne intimistike“ (ibid., 132), ispostavile kao izuzetno pogodan okvir za ispoljavanje novog ženskog ja, kao i za moderne književne postupke kao što su fragmentarnost, introspekcija, nelinearnost, digresivnost, hibridne kompozicione strukture, dekohezivnost teksta. Epistolarni roman, na primer, postaje jedan od konstitutivnih žanrova ženske književnosti. Linija ovog romana se proteže kroz celu prvu polovinu XX veka i pokazuje kako su pisma kao odabrani oblik omogućila ispoljavanje i oblikovanje ženskog iskustva. Epistolarnom ili delimično epistolarnom romanu pribegavaju brojne autorke, od Drage Gavrilović u XIX veku, preko Jelene Dimitrijević na početku XX veka, Milice Janković i Vere Ivanić tokom dvadesetih godina, pa sve do Julke Hlapec Đorđević tridesetih godina XX veka. Ovi žanrovi su upravo zbog fokusa na lično/privatno/intimno omogućili oblikovanje novih junakinja, kao i novu obradu tematskih kompleksa kao što su obrazovanje, odrastanje, ljubavni i seksualni odnosi, generacijski sukobi, bolest, siromaštvo.

Drugi izuzetno značajan žanr, koji se takođe konstituisao kao centralni i koji je često povezan sa epistolarnom formom, jeste *Bildungsroman* ili ženski obrazovni roman ili devojački roman. Kao rodonačelnica ovog žanra prepoznata je Draga Gavrilović sa svojim *Devojačkim romanom*, čiji se naslov uzima i kao ime žanra u određenim tumačenjima. Draga Gavrilović je bila učiteljica i književnica: pisala je pripovetke i romane. Njeno najznačajnije delo je *Devojački roman*, koji je izlazio 1889. godine u nastavcima u časopisu *Javor*.¹⁴ I možda se baš na primeru Drage Gavrilović najbolje vidi šta feminizam donosi tumačenjima književnosti. Autorka koja je u svom vremenu (poslednje decenije XIX veka) objavljivala isključivo u časopisima i koju je mimoišla bilo kakva ozbiljna književno-istorijska sistematizacija, zahvaljujući novijim tumačenjima, postala je jedna od ključnih autorki za koju se danas vezuje sintagma *prva srpska romansijerka*, a njen roman proglašen je ne samo za rodonačelnika žanra, već je i njegov naslov postao žanrovska odrednica: dela ženske književnosti koja tematizuju žensko odrastanje, obrazovanje i

14 Izdanje u formi knjige ovaj tekst dobija tek sto godina kasnije, 1990. godine, u okviru *Sabranih dela* Drage Gavrilović (priredio Vladimir Milankov). Zatim se ovaj tekst još jednom štampa 2007. godine u okviru knjige *Izabranih dela* (priredila Jasmina Ahmetagić).

sazrevanje, to jest prikazuju put (otpora/sukoba) od devojke do zrele žene, nazivaju se „devojačkim romanom“. Ova rodna distinkcija u odnosu na termine „obrazovni roman“ ili *Bildungsroman* je potrebna, jer ukazuje na specifičnosti i razlike ženskog odrastanja u odnosu na muško sazrevanje i stasavanje (uslovi u kojima su devojčice odrastale, porodična ograničenja, kao i zakonska regulativa koja se tiče njihovog obrazovanja, položaja u porodici i društvu, kao i plaćenog rada, posve su drugačiji u odnosu na uslove i regulative vezane za odrastanje, školovanje i zapošljavanje dečaka).¹⁵ Put koji se prešao od ocene Dušana Ivanića¹⁶ povodom romana Drage Gavrilović, da je reč o delu bez veće vrednosti, do zbornika radova i naučnih studija koji donose novu valorizaciju njenog dela,¹⁷ jeste put koji je moguće preći samo uz pomoć feminističkih alata za tumačenje. Zahvaljujući tome, danas možemo da govorimo o nizu ženskih obrazovnih romana koji se nakon romana Drage Gavrilović protežu kroz celu međuratnu epohu, a pišu ih Isidora Sekulić, Milica Janković, Olga Grbić i druge autorke (cf. Milinković 2013a; Svirčev 2015; Milinković 2015; Svirčev 2018b, 173–210). Zaključujući analizu devojačkih romana Isidore Sekulić (*Đakon Bogorodičine crkve*, 1919), Milice Janković (*Pre sreće*, 1919) i Olge Grbić (*Sudbina Vere Petrovićeve*, 1925), Žarka Svirčev konstatuje da je devojački roman u prvoj polovini XX veka postao „reprezentativni romaneskni žanr, snažnog emocionalnog naboja“ (Svirčev 2018b, 74).

Ipak, drugačije čitanje pomenutih romana, ali i drugih tekstova ovog perioda (romana, pripovedaka, poezije) i izdvajanje ideologeme „nove žene“ kao jednog od novih likova koji se u njima može prepoznati, moguće je hermeneutički izdvojiti i teorijski obrazložiti upravo zahvaljujući feministički usmerenim tumačenjima. Ukoliko feministički osveščeno čitamo, pored pomenutih, i romane Milice Janković (*Plava gospođa*, 1928), Vere Ivanić (*Sotto Voce*, 1928), Julke Hlapec Đorđević (*Jedno dopisivanje*, 1932), Marice Vujković (*Vera Novakova*, 1934), Milke Žicine (*Kajin put, Devojka za sve*), Ljubice Radoičić (*Krv se budi, Dana Račić* 1938), ili pripovetke Anđelije Lazarević, Fride Filipović ili Nadežde Tutunović, ili poeziju Danice Marković, Jele Spiridonović Savić i Milice Kostić Selem, dobićemo sasvim drugačiju, bogatiju i policentričnu sliku književne epohe.

15 O ženskom obrazovnom romanu u evropskom kontekstu: cf. Sirković 2006 i Sirković 2011.

16 Dušan Ivanić o Dragi Gavrilović piše u okviru svoje monografije o časopisu *Javor* kao jednoj od saradnica ovog časopisa (cf. Ivanić 1998).

17 Povodom stvaralaštva Drage Gavrilović objavljen je zbornik *Valorizacija razlika* (uredila Svetlana Tomić), a štampano je i nekoliko radova: Živković 2011; Barać 2012; Milinković 2013a; Ugrenović 2013; Svirčev 2014b. O njoj se piše u širim studijama: cf. Tomić 2014; Barać 2015, itd.

Posebno važan doprinos feministički zasnovanih čitanja književnosti jeste promena u percepciji književnih likova, a posebno junakinja. Upravo se preko protagonistkinja unosi novo žensko iskustvo o kome, kako bi to rekla Virdžinija Vulf, u zvaničnim bibliotekama nije ništa napisano, već je „svih proteklih vekova žena ... služila kao ogledalo koje ima čarobnu i divnu moć da dvostruko uveliča mušku figuru koja se u njemu ogleda“ (Vulf 2009, 42), a ako „žena počne da govori istinu, figura u ogledalu će se skvrčiti“ (ibid., 43). Junakinje su takođe glavno mesto identifikacije sa čitateljicama. U tom smislu, autorke su upravo preko junakinja najintenzivnije komunicirale sa svojom (ženskom) čitalačkom publikom.¹⁸ Na primer, jedno od gorućih pitanja međuratnog perioda: vanbračna trudnoća i abortus,¹⁹ kao specifično žensko iskustvo, nije moglo biti preneto drugačije u fikcionalni diskurs nego putem izgradnje junakinja pomoću kojih će se ovo iskustvo tematizovati. Junakinje zbog toga postaju modeli ogledanja i ugledanja, što je posebno važno kada imamo u vidu da je većina ovih tekstova imala i svoju obrazovnu, odnosno emancipatorsku funkciju, te da se obrazovni roman piše i kako bi prikazao obrazovanje, ali i kako bi obrazovao (cf. Majls 2000). Zato ne čudi što su u fokusu feminističkih istraživanja često junakinje i što je koncepcija likova prepoznata kao jedan od ključnih elemenata koji žensku književnost čine i feminističkom; ili kako je povodom istraživanja Nine Bejm (Nina Baym) zaključila Majra Dželen, ova kva analiza „naglašava ulogu devojke u definisanju sopstvene životne situacije, tako da središte priče postaje njen prelazak iz stanja pasivnosti u stanje aktivnog angažmana“ (Dželen 2002, 86).

Pored pomenutog devojačkog romana, značajnu ulogu u premeštanju iz stanja pasivnosti u stanje aktivnosti, to jest izmeštanju ženskog iskustva iz subordinisane pozicije u dominantnu, imaju ljubavni romani koji upravo u svoje naratološko središte smeštaju junakinje, obično mlade žene tek spremne da zakorače u život. Bilo da je reč o feministički osvešćenim poetikama ljubavnih romana koji nastoje da prevrednuju postojeće društvene uzuse ili je pak reč o popularnom ljubavnom romanu koji najčešće podržava postojeće tradicionalno-patrijarhalne modele, uloga ovih tekstova je subverzivna. Ova (ne)intencionalna subverzivnost ogleda se upravo u postavljanju ženskog životnog, pa

18 Pomenuta identifikacija i uloga čitateljke teorijski je obrazložena u kulturalnim studijama u okviru teorije ženskih žanrova (cf. Bransdon 2009).

19 U kojoj meri je ovo bila u javnosti prisutna tema svedoče i reči Julke Hlapec Đorđević: „Novine donose svakodnevno vesti o samoubistvima mladih žena, o čedomorstvu, o smrtnim pobačajima. ... Tužna je i gnusna istorija vanbračne dece. Ne služi na čast čovečanstvu mučeništvo vanbračne majke“ (Hlapec Đorđević 1930).

zatim i čitalačkog iskustva,²⁰ kao primarnog: žena je iz pozicije drugog i pasivnog dovedena u poziciju subjekta (Lukić 1995). Pripovetke i romani ljubavne tematike kvantitativno čine značajan korpus dela ženske književnosti. Polje ljubavi, kao i sa njim skopčano polje braka i porodičnih relacija, predstavlja jedan od centralnih tematskih okvira ženske književnosti jer je u tom segmentu identitetska uslovljenost „ženskog“ života, odnosno podređenost društvenim uzusima i propisanost i uslovljenost ponašanja, bila izuzetno snažna. Zahvaljujući pisanju o ljubavnim temama, autorke su obradile teme ženskog fizičkog i psihološko-emosivnog sazrevanja, abortusa, prevare u braku, probleme ljubavnog izbora, bilo što se izbora muškarca tiče, bilo odluke da žena ne želi da se uda, lezbejske ljubavi, kao i druge teme koje se obično percipiraju kao ženske: porodica, materinstvo, deca, ali i opšte društvene teme kao što su siromaštvo, bolest, nasilje i slično. Često skopčani elementi obrazovnog i ljubavnog romana, ili šire obrazovnih i ljubavnih tema i motiva, sinergetski konstruišu drugačiju žensku sliku sveta i ženskih privatnih istorija.

Kada je reč o (privatnim) ženskim istorijama, Ilejn Šouvolter tvrdi da je redukcionizam u predstavljanju ženske istorije književnosti doveo do toga da je istorija žena zamagljena i nedovoljno vidljiva: „učinjani su nevidljivim svakodnevni život, fizičko iskustvo, lične strategije i konflikti običnih žena“ (Šouvolter 1996, online). Povezivanje ženske književnosti i svakodnevnog iskustva, to jest povezivanje istorije književnosti sa istorijom svakodnevnog života i istorijom privatnosti, izuzetno je značajan uvid. Pošto su žene stvarale svoju potkulturu u širem kontekstu, neophodno je žensku književnost kao jedan od najrepresentativnijih i najznačajnih vidova ove potkulture sagledati unutar okruženja u kome je nastajala, pa je zbog toga istraživanje ženske književnosti povezano sa istorijom žena, kao i sa istraživanjima ženske kulture uopšte.²¹ Kako se većina novijih istraživanja ženske književnosti jednim svojim delom bazira i na rekonstrukciji ženskih privatnih istorija, ona su interdisciplinarno povezana sa drugim sferama istraživanja, npr. u oblasti istorije, sociologije, politike, ekonomije itd.

20 Čitanje ljubavnih romana je prepoznato kao deo ženske kulture / kulture žena (cf. Radway 1984; Bransdon 2009).

21 Detaljnije o ovome pisala sam u Milinković 2016.

Umesto zaključka: pogled na (književni) kanon

Pitanje kanona u proučavanju književnosti izuzetno je važno i kompleksno. Sva pomenuta istraživanja idu u pravcu intervencija u kanon i njegove revizije. Kako je kanon srpske književnosti okoštala forma, koja je zatvorena čak i za druge trenutno izvankanonske muške pojave, pitanje je da li uopšte treba nastojati da se interveniše u smeru njegovog proširivanja ili treba stvarati novi paralelni kanon. I na kraju, da li uopšte treba razmišljati u kategorijama kakva je kategorija kanona ili je dovoljno sprovođiti suverena, argumentovana i inovativna istraživanja zahvaljujući kojima će se ženska književnost naći na boljem mestu od trenutnog. Ova pitanja se svakako ne odnose na pedagoški kanon za koji smatram da se mora „menjati“ zbog uticaja koji ima na obrazovne programe – od osnovnoškolskih do fakultetskih. Promene u pedagoškom kanonu bi trebalo da se usmere i na njegovu jednoznačnu, monolitnu i dominantnu svetosavsku liniju i na maskulinističko-patrijarhalne parametre na kojima izbor tekstova u kurikulumima počiva, a što predstavlja klasičan redukcionizam u književnosti i njenu ideologizaciju, pa time i ideologizaciju nastavnih programa. Kada je o književnoistorijskom kanonu reč, čini se da pregnuća koja istraživačice srpske književnosti sprovede, idu u pravcu stvaranja paralelnog kanona pomoću suverenih i utemeljenih istraživanja. Međutim, ova pregnuća idu i u pravcu stvaranja ne samo pobunjene čitateljke, već i „čitateljke koja odoleva“, a o kojoj je govorila Džudit Feterli (Judith Fetterley). Dakle, nije isključivo nužno pronalaziti dela ženske književnosti ili iznova čitati već „opisane“ ženske knjige iz novih uglova i sa novim uvidima, već je podjednako značajno klasična dela i muške autore tumačiti iz feminističke perspektive.²² Neophodna je, dakle, načelna feminizacija čitanja književnosti,²³ odnosno kako to govoreći o knjizi En Daglas (Ann Douglas) *Feminizacija američke kulture* zaključuje Majra Dželen, a povodom klasika američke književnosti (Marka Tvena): kritičari su se do sada uglavnom usredsređivali na Haklberija Fina, a farove treba okrenuti ka tetki Poli (Dželen 2002, 86).

22 Ovakva istraživanja iz pozicija rodne studije sprovodi, na primer, Marija Grujić na primeru klasika srpske književnosti Bore Stankovića (Grujić 2015).

23 Možda je do sada najradikalniji (ali i najhrabriji) primer ovakvog čitanja zasnovanog na feminističkim heurističkim alatima ponudila upravo Žarka Svirčev svojom studijom *Avangardistkinje, ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti*, kojom destabilizuje uobičajenu sliku srpske avangarde kao „najmuškije“ od svih „muških“ poetičkih formacija (Svirčev 2018).

Literatura

- Barać, Stanislava. 2012. „Rađanje feminističke kontrajavnosti u *Devojačkom romanu* Drage Gavrilović.“ *Knjiženstvo* 2. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=42>
- Barać, Stanislava. 2013. „Nova žena kao medijski konstrukt i književni lik: stvaranje feminističkog mita.“ *Književna istorija* 45(151): 733–754. <http://knjizevnaistorija.rs/editions/151Barac.pdf>
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička (kontra)javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička 94. i Žene u crnom.
- Bransdon, Charlotte. 2006. „Pedagogije ženskog: feminističko podučavanje i ženski žanrovi.“ U *Politika teorije*, uredio Dean Duda, 157–180. Zagreb: Disput.
- Bužinjska, Ana, i Mihal Pavel Markovski. 2009. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dojčinović Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Dojčinović, Biljana, i Ana Kolarić. 2017. „Ka drugačijem znanju: baza podataka *Knjiženstvo* i digitalizacija materijala.“ *Književna istorija* 49(163): 195–211.
- Dželen, Majra. 2002. „Arhimed i paradoks feminističke kritike.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju* 1: 73–96.
- Grujić, Marija. 2015. *Rod i kultura fragmentarnosti: Nečista krv i Gazda Mladen Borisa Stankovića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost
- Hlapec Đorđević, Julka. 1930. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana: Delniška tiskarna.
- Hawkesworth, Celia. 2000. *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Budapest: CEU Press.
- Hoksvort, Silija. 2017. *Glasovi u senci: žene i književnost u Srbiji i Bosni*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ivanić, Dušan. 1988. *Zabavno-naučna periodika srpskog realizma*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Institut za književnost i umetnost.
- Koh, Magdalena. 2012. *...kada sazremo kao kultura... Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka (kanon – žanr – rod)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koh, Magdalena. 2015. „Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej u međuratnom periodu.“ *Književna istorija* 47(157): 209–232. http://knjizevnaistorija.rs/editions/157/1_koh.pdf

- Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima „Žena“ (1911–1914) i „The Freewoman“ (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kolontaj, Aleksandra. 1922. *Nova žena*. Beograd: R. M. Vesnić.
- Kolontaj, Aleksandra. 1934. *Slobodna ljubav*. Zagreb: Knjižara M. Kelovića.
- Lukić, Jasmina. 1995. „Ljubić kao arhetipski žanr, proza Dubravke Ugrešić.“ *Ženske studije* 2/3: 213–227.
- Majls, Dejvid H. 2000. „Pikarov put do ispovedaonice. Kako se menjao junak nemačkog obrazovnog romana.“ *Reč* 60/5: 399–416. <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/60/399.pdf>
- Milinković, Jelena. 2013a. „Devojčaki roman kao *Bildungsroman*.“ *Književna istorija* 45(149): 75–94. <http://knjizevnaistorija.rs/editions/149Milinkovic.pdf>
- Milinković, Jelena. 2013b. „Knjiženstvo: baza podataka kao novi žanr.“ U *Književnost i multikulturalnost (Kulture u dijalogu; knj. 2)*, uredile Aleksandra Vraneš i Ljiljana Marković, 39–52. Beograd: Filološki fakultet.
- Milinković, Jelena. 2014. „Ženska književnost u prvoj seriji Srpskog književnog glasnika: bibliografska perspektiva.“ U *Značaj bibliografije periodike za istraživanje književnosti i kulture*, uredile Ana Ćosić Vukić i Vesna Matović, 83–106. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Milinković, Jelena. 2015. „Da li je popularno progresivno.“ U *Nova realnost iz sopstvene sobe*, uredile Biljana Dojčinović, Jelena Milinković, i Milena Rodić, 67–88. Beograd, Veliko Gradište: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Narodna biblioteka Vuk Karadžić.
- Milinković, Jelena. 2016. „Ženska književnost u časopisu *Misao* (1919–1937).“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.
- Moi, Toril. 1989. „Feminist, Female, Feminine.“ In *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, edited by Catherine Belsey and Jan Moore, 117–132. New York: Basil Blackwell.
- Ofen, Karen. 2015. *Evropski feminizmi 1700–1950*. Beograd: Evoluta.
- Paterson, Martha H. 2008. *The American New Woman Revisited. A Reader 1894–1930*. New Brunswick and London: Rutgers Univeristy Press.
- Radway, Janice A. 1984. *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular literature*. Chapel Hill [etc.]: University of North Carolina Press.
- Robinson, Lilijan. 2002. „Izdaja našeg teksta: feministički izazovi književnom kano-nu.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju* 1: 93–107.
- Sirković, Nina. 2006. „Orlando, biografija Virdžinije Vulf kao parodija obrazovnog romana.“ Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Sirković, Nina. 2011. „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*.“

Knjiženstvo 1. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=12>

Stefanović, Svetlana. 2000. „Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941.“ Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu.

Svirčev, Žarka. 2014a. „Poetski erotopis Drage Dejanović.“ *Knjiženstvo* 4. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=125>.

Svirčev, Žarka. 2014b. „Ženski Kihot u prozi Drage Gavrilović.“ U *Konteksti: zbornik radova*, uredili Ivana Živančević Sekeruš, Kristina Ivšić, Maja Bjelica, Ana Halas, Nevena Jevtić, Milica Pasula, Laslo Patoč, Boris Stojkovski, Jelena Kleut, Stefan Ninković, Veljko Jovanović, Dragan Žuljević, Ivana Janjić, Aleksej Kišjuhas, Jelena Redli, Danka Urošević, Ivana Miljak, i Igor Lekić, 569–581. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Svirčev, Žarka. 2015. „Avangardni devojački roman: *Pre sreće* Milice Janković i *Đakon Bogorodičine crkve* Isidore Sekulić.“ U *Nova realnost iz sopstvene sobe*, uredile Biljana Dojčinović, Jelena Milinković i Milena Rodić, 151–174. Beograd, Veliko Gradište: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Narodna biblioteka Vuk Karadžić.

Svirčev, Žarka. 2018a. *Portret prethodnice: Draga Dejanović*. Bečej: Gradsko pozorište.

Svirčev, Žarka. 2018b. *Avangardistkinje*. Beograd, Šabac: Institut za književnost i umetnost, Fondacija Stanislav Vinaver.

Šouvolter, Ileana. 1996. „Ženska tradicija.“ *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6: 86–111. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/236-zenska-tradicija>

Tomić, Svetlana. 2014. *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike.

Ugrenović, Aleksandra. 2013. „Devojački roman Draginje Drage Gavrilović u svetu feminističkih nazora Nikolaja G. Černiševskog.“ U *Humanizacija univerziteta*, uredila Bojana Dimitrijević, 625–636. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Vulf, Virdžinija. 2009. *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač.

Živković, Ana. 2011. „Devojački roman Drage Gavrilović: prvi ženski roman u srpskoj književnosti.“ U *Srpski jezik, književnost, umetnost, knj. 2, Žene: rod, identitet, književnost*, uredio Dragan Bošković, 293–311. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Onlajn izvori:

Knjiženstvo. 2011. *Knjiženstvo: teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*. Beograd: Univerzitet u Beogradu. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat>

Jelena Milinković

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

Feminist Research and the Reading of Literature

Abstract: This consideration of the relationship between feminism and literature starts with several questions: How does feminism change the course and understanding of literary history? How does feminism influence the interpretation of literature and does it extend its methodology? Are historical processes related to the so-called female question, connected with the ways of interpretation of themes, motives or characters in literary works? How should literary genres be interpreted with the help of feminist knowledge? Does feminism reveal women's texts as palimpsestic texts? The feminist movement in Serbia/Yugoslavia was formed in several parallel spheres during the first half of the twentieth century. Literary practice was singled out as an important field for the manifestation, formulation and presentation of feminist ideas, and as an important sphere of struggle for women's rights, whether it involved writing literary texts, the development of feminist criticism, or editing and actions of feminist periodicals. Contemporary literature researches encouraged by this cross-section and based on feminist ideas, are changing and expanding knowledge about women's literary history. These researches also change knowledge about the history of Serbian literature as a whole and re-examine the processes of the (de)canonization and (re)valorisation, (re)actualisation and marginalisation of different? poetics and literary? works. This paper indicates possible ways in which feminist readings change the ways literature is read. It underlines connections between feminism, gynocritical analysis, periodical studies and digital humanities. This is shown using the examples of writing the history of literature, genre interpretations, thematic analysis and character analysis. The aim of this paper is not to list all the feminist achievements of contemporary literature theory in Serbia, but to show, using several examples, the results of this research today, as well as to illustrate the contribution of such analysis to the revision of the literary field.

Keywords: feminism, literature, gynocritics, periodical studies, history of literature

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

141.72(497.11)(082)

305-055.2(497.11)(082)

81:141.72(082)

316.662-055.2(082)

FEMINISTIČKA teorija je za sve : [zbornik radova sa konferencije "Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas"] / urednice Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. - Beograd: Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Univerzitet, Fakultet političkih nauka, 2018 (Beograd : ATC Beograd). - 513 str. ; 25 cm

"Ova knjiga je proizvod promišljanja i udruženog rada osoba koje su se okupile na konferenciji održanoj u februaru 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka." --> Predgovor. - Tiraž 500. - Str. 9-14: Predgovor / Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. - Napomene i bibliografske reference uz radove. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts. - Registar.

ISBN 978-86-6425-051-1 (FPN)

1. Захаријевић, Адриана, 1978- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Лончаревић, Катарина, 1973- [уредник] [аутор додатног текста] а) Феминизам - Србија - Зборници б) Жене - Друштвени положај - Зборници с) Лингвистика - Феминизам - Зборници

COBISS.SR-ID 272239116